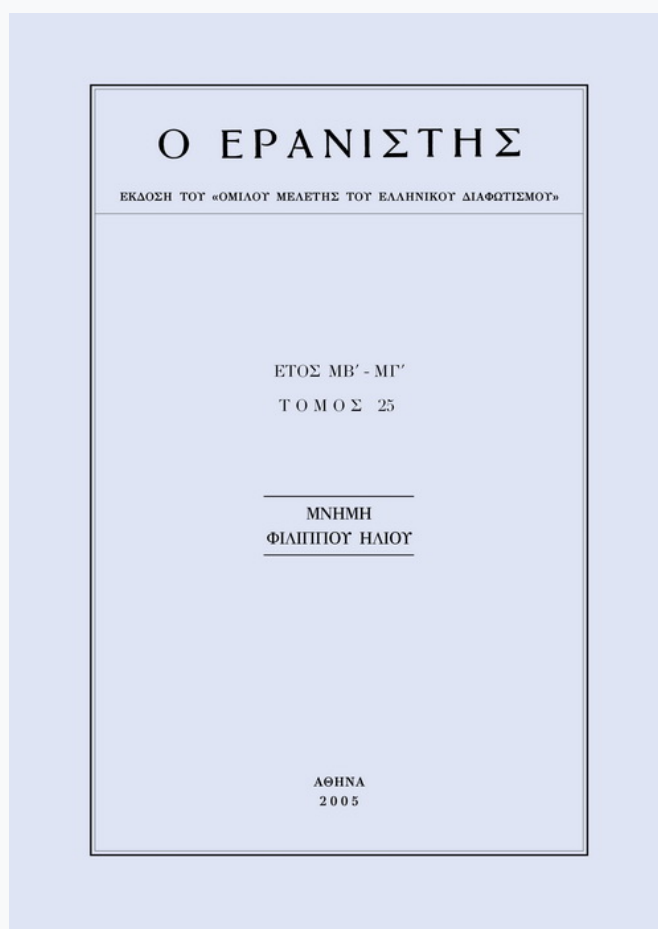

The Gleaner

Vol 25 (2005)

In Memoriam of Philippos Iliou

Το «Κρυφό Σχολειό» και πάλι

Χ. Γ. Πατρινέλης

doi: [10.12681/er.45](https://doi.org/10.12681/er.45)

To cite this article:

Πατρινέλης Χ. Γ. (2005). Το «Κρυφό Σχολειό» και πάλι. *The Gleaner*, 25, 321–336. <https://doi.org/10.12681/er.45>

ΤΟ “ΚΡΥΦΟ ΣΧΟΛΕΙΟ” ΚΑΙ ΠΑΛΙ

Ο ΘΡΥΛΟΣ ΤΟΥ «ΚΡΥΦΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ» ήταν εύρύτατα διαδεδομένος ανάμεσα στον ελληνικό λαό καθ' όλη τη μετεπαναστατική περίοδο, ιδίως από τα μέσα του ΙΘ' αϊ. και ιδιαίτερα μετά τη δημοσίευση (1899) του γνωστού πίνακα του Νικολάου Γύζη και του όμοτιπλου ποιήματος του Ίωάννου Πολέμη.

Πρώτος ο Γιάννης Βλαχογιάννης άμφισβήτησε την ιστορικότητα του θρύλου, επικαλούμενος τή μακρά πείρα του: ανάμεσα στα χιλιάδες έγγραφα που αναδίδησε δέν συνάντησε καμία γραπτή μαρτυρία περι λειτουργίας «Κρυφών Σχολειών» κατά τους χρόνους τής Τουρκοκρατίας.¹ Ή μελέτη του Βλαχογιάννη έπεσε μάλλον στο κενό. Ο θρύλος του «Κρυφού Σχολειού», χάρη στα σχολικά ανάγνωσματα και τους πανηγυρικούς λόγους, έξακολούθησε νά έπιζει άκλόνητος. Είμαι κι αυτό ένα άκόμη δείγμα τής αντίστασως που προβάλλει ή συλλογική συνείδηση σέ καινοφανείς θεωρίες και στην άμφισβήτηση παραδοσιακών συμβόλων. Οί λαοί βεβαίως έχουν τó δικαίωμα νά περιβάλλουν έπιφανείς προσωπικότητες και σπουδαία γεγονότα με την άχλύ του θρύλου. Άπαράδεκτη είναι ή σκόπιμη έκμετάλλευση των λαϊκών αυτών παραδόσεων από πολιτικούς, έκκλησιαστικούς ή ιδεολογικούς φορείς.

Ή διένεξη για την ύπαρξη ή όχι του «Κρυφού Σχολειού» άναζωπυρώθηκε τά τελευταία τριάντα χρόνια, άφ' ότου δηλαδή ό ΄Αλκης Άγγέλου δημοσίευσε τó 1974 ένα σχετικό συνοπτικό άρθρο² και κατόπιν τó βιβλίο του *Τό Κρυφό Σχολείο. Χρονικό ενός μύθου* (έκδ. Έστίας, Άθήνα 1997, 81 σ.). Τó σπουδαίο εύρημα του Άγγέλου είναι ότι ό πρώτος που διατύπωσε (τό 1822) τή θεωρία ότι οί Τούρκοι άπαγόρευαν την ίδρυση και λειτουργία σχολείων ήταν ό νεαρός γιατρός και λόγιος Στέφανος Κανέλλος. Άποτέλεσμα τής άπαγορεύσεως αυτής ήταν, κατά τόν Κανέλλο, νά «συστένουν» οί Έλληνες «κοινά σχολεία κρυφίως», αυτά δηλαδή που άργότερα θά όνομαστούν «Κρυφά Σχολεία».

1. Γ. Βλαχογιάννης, «Τό κρυφό σχολείο», *Νέα Έστία* 38 (1945), 678-683.

2. Α. Άγγέλου, «Ή κατάσταση τής παιδείας στις ύπόδουλες ελληνικές χώρες», *Ίστορία του Έλληνικού Έθνους* (Έκδοτική Άθηνών), τ. 10, Άθήνα 1974, σ. 366-367.

Τὸ μικρὸ ἄρθρο τοῦ Ἀγγέλου (τὸ 1974) καὶ ἰδίως τὸ βιβλίον του περὶ «Κρυφοῦ Σχολείου» (1997) προκάλεσαν ἀντιδράσεις μὲ τὴ δημοσίευση δεκαπέντε τουλάχιστον ἄρθρων καὶ βιβλίων, ὅλων —πλὴν ἑνός— ἐπικριτικῶν.³

Τὸ θέμα τῆς ἀμφισβητήσεως τοῦ «Κρυφοῦ Σχολείου» ἀπασχόλησε ἀκόμη καὶ τὴν Ἱερὰ Σύνοδο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἡ ὁποία σὲ συνεδρίασή της (7-10 Ἰουλίου 1998) ἀποφάσισε νὰ ἐκδοθῆ ἀπὸ τὴν Ἀποστολικὴ Διακονία εἰδικὴ πραγματεία τοῦ κ. Κωνστ. Χολέβα, ἀναιροῦσα τὶς ἐνστάσεις γιὰ τὴν ἱστορικὴ ὑπαρξὴ τοῦ «Κρυφοῦ Σχολείου».⁴ Τὸ βιβλίον δὲν κυκλοφόρησε ἀκόμη. Ἐκδόθηκε ὅμως στὸ μεταξὺ ἀπὸ τὴν Ἀποστολικὴ Διακονία φυλλάδιον μὲ τίτλον *Τὸ Κρυφὸ Σχολεῖο: Μύθος ἢ πραγματικότητα;* Ἀθήνα 1999, 24 σ. Στῆ θέσῃ τοῦ ὀνόματος τοῦ συγγραφέα ἀναγράφεται ὅτι ἡ ἐκδοσις ἔγινε (μὲ τὴν εὐθύνη καὶ ἐπιμέλεια τῆς Ἐπιτροπῆς Ἐθνικῆς Κληρονομιᾶς τῆς Ἱερᾶς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν).

Δὲν εἶναι βέβαια δυνατὸν νὰ σχολιάσω ὅλα τὰ δημοσιεύματα πού, εἴτε ἀδιστάκτως εἴτε μὲ κάποια ἐπιφύλαξη, δέχονται τὴν ἱστορικὴ ὑπαρξὴ τοῦ «Κρυφοῦ Σχολείου». Δὲν εἶναι ἄλλωστε ἀναγκαῖο, ἀφοῦ τὰ περισσότερα ἐπαναλαμβάνουν τὰ ἴδια κατ' οὐσίαν ἐπιχειρήματα, τὶς ἴδιες παρεκκλίσεις πρὸς ἄσχετα θέματα, τὴν ἴδια ἀγνοία τῶν ἱστορικῶν μεθόδων. Ὁ Τάσος Γριτσόπουλος, πού περισσότερον ἀπὸ κάθε ἄλλον ἀσχολήθηκε μὲ τὸ θέμα,⁵ καταλήγει σὲ σχετικὸ δημοσίευσμά του: «Ἵπῃρξεν ὅμως πράγματι τὸ περιλάλητον “Κρυφὸ Σχολεῖο”; Ἱστορικῶς δὲν ἀποδεικνύεται βεβαίως ἡ ὑπαρξίς του... Ἀλλὰ ἡ ζῶσα περὶ αὐτοῦ παράδοσις; Καὶ ἱστορικὸ ψέμα ἂν θεωρηθῆ

3. Σημειῶνω τὰ δημοσιεύματα, στὰ ὁποῖα γίνονται ἀναφορὲς στὴν παροῦσα μελέτη: I. Χατζηφώτης, *Τὸ «Κρυφὸ Σχολεῖο». Ἡ προσφορὰ τῆς Ἐκκλησίας στὴν ἐλληνικὴ παιδεία τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας* (ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας), Ἀθήνα 1978. Φ. Βῶρος, «Τὸ Κρυφὸ Σχολεῖο καὶ ὁ Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς», *Ἐκπαιδευτικὰ 2* (1985-1986), 31-39 (Δὲν δέχεται τὴν ἱστορικότητα τοῦ Κρυφοῦ Σχολείου). Ἀχ. Μανδρίκας, *«Κρυφὸ Σχολεῖον» μύθος ἢ πραγματικότητα;* (ἔκδ. Καλέντης), Ἀθήνα 1992, 202 σ. (ἀξιόλογο). Ἀναστ. Γιαννικόπουλος, *Ἡ ἐκπαίδευσις στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας* (ἔκδ. Γρηγόρη), Ἀθήνα 2001 (ἀλλὰ γραμμένον τὸ 1994· στηρίζεται σὲ εὐρεία ἔρευνα). Ν. Χρονόπουλος, *Ἡ ἀλήθεια γιὰ τὸ Κρυφὸ Σχολεῖο* (ἔκδ. Πλάτανος), Ἀθήνα 2002, 103 σ., βλ. καὶ σημ. 5.

4. *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, τχ. 454 (16.7.1998). Πρβλ. καὶ σχετικὰ σχόλια τοῦ Β. Μακρίδη, «Ὁρθόδοξη ἐκκλησία καὶ Διαφωτισμὸς», *Ἴστορις 12* (Μάρτιος 2001), 183, σημ. 68.

5. Τ. Α. Γριτσόπουλος, «Τὸ Κρυφὸ Σχολεῖο», *Παρνασσός Δ'* (1962), 66-90. Ὁ ἴδιος, «Ὀλίγα περὶ Κρυφοῦ Σχολείου καὶ ἄλλα τινά», *Μνημοσύνη Ε'* (1973-1975), 399-405. Ὁ ἴδιος, «Τὸ Κρυφὸ Σχολεῖο. Παιδεία τῶν Ἑλλήνων — Ὁργάνωσις αὐτῆς μετὰ τὴν Ἀλωσιν», *Πελοποννησιακὰ ΙΙ'* (1978-1979), 1-50.

τελικῶς, κατεχωρίσθη ἤδη εἰς τὸν πίνακα τῶν ἐθνικῶν μας συμβόλων».⁶ Σύμφωνοι. Ἀλλὰ οἱ λαϊκὲς παραδόσεις καὶ τὰ συλλογικὰ σύμβολα εἶναι ἀντικείμενα μελέτης τῆς λαογραφίας, τῆς κοινωνικῆς ἀνθρωπολογίας κ.λπ. Δὲν μποροῦν νὰ ἀντικαταστήσουν τὴ γραπτὴ ἱστορικὴ μαρτυρία. Pas de documents, pas d'histoire.

Στὴν παροῦσα ἐπομένως μελέτη θὰ διατυπωθοῦν γενικὲς παρατηρήσεις καὶ σχόλια (χωρὶς ἄμεση συνοχὴ μεταξὺ τους) ποὺ ἀναφέρονται πάντως στὰ δημοσιεύματα ποὺ σημειώθηκαν παραπάνω.

Α'— Σὲ ὅλους τοὺς ἀρχαίους καὶ μεσαιωνικοὺς λαοὺς (Αἴγυπτιοὺς, Ἑβραίους, Πέρσες, Μουσουλμάνους Ἄραβες καὶ μὴ, Τούρκους κ.ἄ. —πλὴν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ τῶν Ρωμαίων— μοναδικὸς σχεδὸν φορέας τῆς γνώσεως καὶ τῆς σοφίας ἦταν τὸ ἱερατεῖο.⁷ Ἀπὸ τὸ ἱερατεῖο αὐτὸ προέρχονταν οἱ κατὰ τόπους δάσκαλοι τῶν γραμμάτων. Ἐπόμενον ἦταν ὅτι τὰ κύρια σχολικὰ ἀναγνώσματα ἦσαν τὰ ἱερὰ κείμενα κάθε θρησκείας (ἡ Παλαιὰ Διαθήκη, τὸ Κοράνι, τὰ χριστιανικὰ ἱερὰ κείμενα), στὸ πρωτότυπο ἢ —προκειμένου γιὰ τὴ μεσαιωνικὴ Δυτικὴ Εὐρώπη— στὴν ἐπίσημη λατινικὴ τους μετάφραση, τὴ Vulgata. Τὸ ἴδιο ἔγινε στὴν ὀρθόδοξὴ Ἀνατολὴ κατὰ τὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ περίοδο. Τὰ παιδιὰ μάθαιναν τὰ πρῶτα γράμματα στὴν ἐνοριακὴ ἐκκλησία ἀπὸ τὸν ἐφημέριο ἢ κάποιον ἐγγράμματο μοναχὸ γειτονικοῦ μοναστηριοῦ. Τὰ ἀναγνωστικά τους ἦσαν (ἐπὶ δέκα ἢ δεκαπέντε αἰῶνες) τὰ ἴδια: τὸ Ψαλτήριον καὶ λίγο ἀργότερα ἡ Ὁκτώηχος, τὸ Ὁρολόγιον καὶ ἄλλα λειτουργικὰ βιβλία. Αὐτὰ ἦσαν τὰ σχολεῖα τῶν (ἱερῶν γραμμάτων) ἢ «κοινὰ σχολεῖα», ὅπως εἶναι γνωστότερα κατὰ τὴν Τουρκοκρατία.⁸

Ἡ ἐπίσημη ἐκκλησία εὐνοοῦσε τὰ παραδοσιακὰ αὐτὰ σχολεῖα, ἀφοῦ ἀπὸ ἐκεῖ θὰ ἔβγαιναν οἱ αὐριανοὶ παπάδες καὶ ψάλτες. Στὰ μοναστηριακὰ σχολεῖα —ποὺ εἶχαν τὸ ἴδιο πρόγραμμα— οἱ μαθητὲς προετοιμάζονταν κυρίως γιὰ τὴ μοναστικὴ ζωὴ. Σ' αὐτὰ ἡ διδασκαλία παρεχόταν συνήθως δωρεάν, ἐνῶ στὰ ἐνοριακὰ οἱ γονεῖς τῶν μαθητῶν ἀντάμειβαν τὸν παπα-δάσκαλο σὲ χρῆμα ἢ σὲ εἶδος.

6. Στὸ ΔΙΕΕ Π' (1959), 471.

7. Ι. Μαρκαντώνης, *Παραδόσεις ἱστορίας τῆς παιδείας*, Ἀθήνα 1976, σ. 29 κέ. Μητροπολίτου Χριστοστόμου Καρθαγένης, «Ἡ ἀγωγή παρ' Ἑβραίοις», *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 72 (2000), 9-64.

8. Φ. Κουκουλές, «Τὰ τῶν ἱερῶν γραμμάτων καὶ τῆς ἐγκυκλίου παιδεύσεως σχολεῖα», στὸν τόμο τοῦ ἴδιου, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς*, τ. Α'1, Ἀθήνα 1948, σ. 35-107.

Πολλοί δάσκαλοι και λόγιοι τῆς ἐποχῆς ἐπισημαίνουν ὅτι τὰ («κοινὰ») αὐτὰ σχολεῖα ἦσαν κατὰ μέγα μέρος ἀναποτελεσματικά, ἀφοῦ ἡ ἐκκλησιαστική γλώσσα τῶν διδασκομένων κειμένων ἦταν δύσληπτη ἢ καὶ ἀκατανόητη ὅχι μόνο ἀπὸ τοὺς μικροὺς μαθητές, ἀλλὰ ὅχι σπάνια καὶ ἀπὸ τὸν ἡμιμαθῆ δάσκαλο.⁹ Τὸ ἔργο αὐτὸ τῶν ἐνοριακῶν ἱερέων καὶ τῶν μοναχῶν ὀδηγεῖ συχνὰ στὸ συμβατικὸ ἀλλὰ ὅχι ἐντελῶς ἀκριβές συμπέρασμα ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας ἡ Ἐκκλησία γενικῶς ἔσωσε τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα καὶ τὴν ἐκπαίδευση ἀπὸ τὸν ἀφανισμό. Τὸ ἀκριβές εἶναι ὅτι οἱ συγκεκριμένοι αὐτοὶ παπα-δάσκαλοι ἐπιτέλεσαν —στὸ βαθμὸ πού ἐπιτέλεσαν— τὸ ἔργο αὐτό. Ἡ διδασκαλία τοῦ παπᾶ στὴν ἐνορία του ἦταν δυνητικὴ, ὅχι υποχρεωτικὴ. Δὲν ξέρομε κανένα ἔγγραφο μητροπολίτη πού νὰ ἐντέλλεται σὲ κάποιον ἱερέα νὰ ἀναλάβει καθήκοντα δασκάλου ἢ νὰ ἐπαινεῖ ἢ νὰ ἐπικρίνει τὸ διδασκτικὸ του ἔργο. Ἡ πρωτοβουλία τοῦ παπα-δασκάλου ἦταν προσωπικὴ καὶ εἶχε κίνητρα τὴν ἐπιθυμία του νὰ ὠφελήσῃ τὰ παιδιὰ τῆς ἐνορίας του, ἀλλὰ καὶ νὰ βελτιώσει τὶς μικρὲς ἀπολαβές του μὲ τὴν διδασκαλικὴ ἀμοιβή.

Ἄνῳλογοι ἦταν ἡ στοιχειώδης ἐκπαίδευση καὶ στὴν ὀθωμανικὴ κοινότητα.¹⁰ Εἶχε χαρακτηριστὰ σχεδὸν ἀποκλειστικὰ θρησκευτικὸ. Τὸ σχολεῖο (mahale mektebi) λειτουργοῦσε μέσα ἢ κοντὰ στὸ τζαμί τῆς γειτονιάς. Δάσκαλος ἦταν ὁ χότζας. Σχολεῖα λειτουργοῦσαν καὶ σὲ μονές δερβίσηδων.

9. Π.χ. ὁ πολὺπειρος δάσκαλος Πολυζῶης Κοντὸς γράφει στὸν πρόλογο τοῦ βιβλίου του *Ποικίλη διδασκαλία...*, Βιέννη 1803: «Ἐνθυμήσου ἀγαπητέ, τὴν ψυχικὴν τροφὴν ὅπου μᾶς ἔδιδον οἱ διδάσκαλοι τῶν ἀπλῶν σχολείων εἰς τὴν πρώτην μας τρυφερὰν ἡλικίαν... διδάσκοντές μας ἐκεῖνο τὸ χειρόγραφον ἸἌλφα, Βῆτα, τὸ ἸἌλφῶ, τὸν Προοιμιακὸν ψαλμόν, τὴν Ὀκτώηχον καὶ αὐτὸ τὸ ἱερὸν Ψαλτήριον· βιβλία ὄντως ἄγρια καὶ θεολογικά, εἰς ὠραίαν φράσιν ἑλληνικὴν, ὅπου ὅχι μόνον μικρὰ παιδιὰ, ἀλλὰ καὶ πολλοὶ διδάσκαλοι δὲν γινώσκουσι ποσῶς τί ἀναγινώσκουσι· ὥστε εἰς τὰ τοιαῦτα δυσνόητα βιβλία, φεῦ, ματαιοπονοῦντες ἐχάσαμεν πέντε χρόνους τουλάχιστον καὶ μετὰ βίας ἐμάθομεν μόνον νὰ κακοαναγνώθωμεν». Τὸ Ψαλτήριον εἰδικὰ ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς ἀλφαβητάριο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μ. Βασιλείου (βλ. Κουκουλές, *ὁ.π.*, σ. 55), ἦταν δὲ ἐπίσης σὲ σχολικὴ χρῆση κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνες καὶ στὴ Ρωσία καὶ στὴ Σερβία (βλ. Ι. Ταρνανίδης, *Τὸ πρόβλημα τῆς μητροπόλεως Καρλοβικίαν...*, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 92, καὶ Μαρία Νυσταζοπούλου Πελεκίδου, «Ἐκκλησία καὶ παιδεία στὴ Ρωσία τὸ 17ο αἰῶνα», *Ροδιανά* (Τιμὴ στὸν Μ. Ι. Μανούσακα), τ. Β', Πέθυμο 1994, σ. 354.

10. A. Kazamias, *Education and the Quest for Modernity in Turkey*, Σικάγο 1966. R. Mantran, *Καθημερινὴ ζωὴ στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν αἰῶνα τοῦ Σουλεϊμάν τοῦ Μεγαλοπρεποῦς* (ἔκδ. Παπαδήμα), Ἀθήνα 1999, σ. 280-283. Κατὰ τὸν Ἑβλιγιὰ Τσελεμπί, στὰ μέσα τοῦ ΙΖ' αἰ. ὑπῆρχαν στὴν Κωνσταντινούπολη 1993 («mahale mektebi»), 78 μεντρεσέδες (θεολογικὲς σχολές) καὶ 170 ἄλλα θρησκευτικὰ σχολεῖα· βλ. V. Căndea, «Les intellectuelles du Sud-Européen au XVIIe siècle», *RESEE* 8 (1970), 199-200.

Σκοπός και περιεχόμενο τῆς διδασκαλίας ἦταν ἡ ἀνάγνωση και ἀποστήθιση χωρίων τοῦ Κορανίου, ἔργο ἐξαιρετικά δύσκολο γιὰ τοὺς μικροὺς μαθητές, ἀφοῦ τὸ ἱερὸ κείμενο εἶναι γραμμμένο στὰ ἀραβικά, γλώσσα ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπὸ τὰ τουρκικά. Συμπέρασμα: οἱ ὁμοιότητες μετὰ τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα εἶναι πολλές. Ἡ διαφορὰ ἦταν ὅτι τὰ ὀθωμανικὰ σχολεῖα (και οἱ δάσκαλοι) χρηματοδοτοῦνταν ἀπὸ κάποιο βακούφι. Ὡστε, ὅταν ὁ σουλτάνος Μεχμέτ Β΄ παραχωροῦσε τὰ «προνόμια» στὸν Γεννάδιο Σχολάριο, ἦταν αὐτονόητο — και γιὰ τὸν σουλτάνο και γιὰ τὸν πατριάρχη— ὅτι μέσα στὶς ἀρμοδιότητες τῆς Ἐκκλησίας ἦταν και ἡ λειτουργία τῶν ἀπὸ αἰῶνες καθιερωμένων σχολείων μέσα ἢ δίπλα στὴν ἐκκλησία ἢ τῇ μονῇ.

Β΄— Στὶς μαρτυρίες ποὺ παραθέτει ὁ Ἀγγέλου γιὰ τὴν ἀκόλυτη λειτουργία σχολείων καθ' ὅλη τὴν Τουρκοκρατία ἄς προστεθοῦν και οἱ ἐξῆς:

α΄— Ὁ Γερμανὸς ἑλληνοστῆς στὴν Τυβίγγη Μαρτίνος Κρούσιος σημειώνει (πρὸ τοῦ 1584): «Σὲ ὅλη τὴν Ἑλλάδα δὲν ὑπάρχουν ἐκπαιδευτήρια. Δὲν ὑπάρχουν ἐπίσης ἀκαδημίες και δημόσιοι καθηγητές, παρὰ μόνο “κοινὰ” σχολεῖα (scholae triviales), ὅπου τὰ παιδιὰ μαθαίνουν νὰ διαβάζουν τὸ Ὁρολόγιο, τὴν Ὀκτώηχο, τὸ Ψαλτήριο και ἄλλα λειτουργικὰ βιβλία. Ἐλάχιστοι ὅμως εἶναι οἱ ἱερεῖς και οἱ μοναχοὶ ποὺ τὰ κατανοοῦν... Οἱ ἱερεῖς εἰσπράττουν ἀπὸ τοὺς μαθητές των μικρὸ βοήθημα».¹¹

β΄— Ὁ Κρούσιος ἐπίσης σημειώνει ὅτι, καθὼς πληροφορήθηκε ἀπὸ τὸν ἱερέα τῆς γερμανικῆς πρεσβείας στὴν Κωνσταντινούπολη Στέφανο Gerlach, «σὲ πολλοὺς ναοὺς ἑλληνικοὺς διαφόρων πόλεων εἶναι προσαρτημένα σχολεῖα, στὰ ὁποῖα δὲν ὑπάρχουν τάξεις, οὔτε ποικιλία μαθημάτων, ἀλλὰ ἕνας μοναδικὸς δάσκαλος διδάσκει στὰ παιδιὰ τὸ Ψαλτήριο, τὸ Ὁρολόγιο, τὶς ἀκολουθίες και ἄλλα βιβλία ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὶς ἐκκλησίες».¹²

γ΄— Ὁ διάδοχος τοῦ Gerlach ἱερέας Σολομὸν Schweigger σημειώνει (γύρω στὰ 1580): «Ἐπιτρέπεται ἡ ἀνίδρυση δημοτικῶν σχολείων, ἀλλὰ κακῶς ταῦτα διευθύνονται, αἴτιος δὲ ὁ πατριάρχης, μὴ δρῶν κατὰ τὸ καθῆκον αὐτοῦ· διότι ὑπάρχουν λίαν μικρὰ σχολεῖα, εἰς τὰ ὁποῖα εἰς καλόγηρος διδάσκει ἀνάγνωσιν και γραφὴν εἰς ὀλίγιστα παιδιὰ. Ἐὰν τις μαθητὴς ὀρέγεται ἀνωτέρας παιδείσεως, ὀφείλει νὰ ἀπολαύσῃ τούτου δι' ἰδίαν αὐτοῦ ἐνεργείας και μεγάλων θυσιῶν. Λαμβανομένου δ' ὑπόψιν τῶν καλῶν τοῦ λαοῦ διαθέσεων, οὐδεμία χωρεῖ ἀμφιβολία ὅτι θαυμασίως θὰ ἐπετύγχανον, ἐὰν κα-

11. Martinus Crusius, *Turcograecia*, Βασιλεία 1584, σ. 205.

12. *Αὐτόθι*, σ. 246.

λαί σχολαί, εἰς τὰς ὁποίας νὰ ἐδιδάσκοντο αἱ τέχναι καὶ αἱ ἐπιστῆμαι, ἡ Ἁγία Γραφή κλπ.»¹³

δ'— Ὁ Ἄγγλος ἀξιωματικὸς W. M. Leake, ποὺ περιηγήθηκε τὶς ἐλληνικὲς χῶρες ἐπὶ ἕξι χρόνια, ἐπισκέφθηκε τὸ 1809 τὴ Ζίτσα τῆς Ἡπείρου καὶ σημειώνει: «Δὲν ὑπῆρχε σχολεῖο. Τοὺς ρώτησα γιατί δὲν δίνουν ἕνα παρὰ ὁ καθένας γιὰ νὰ ἀποκτήσουν δάσκαλο. “Ἐτσι τὸ βρήκαμε”, ἀπάντησαν οἱ Ζιτσαῖοι. Καὶ δὲν μποροῦν νὰ ἰσχυριστοῦν ὅτι τοὺς ἐμποδίζει κανένας. Ὁ βεζίρης ἀφήνει τοὺς Ἕλληνας ἀπόλυτα ἐλεύθερους σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν παιδεία καὶ συχνὰ παρακινεῖ τοὺς προεστοὺς νὰ τὴν ἐνισχύουν».¹⁴

ε'— Ὁ Γεώργιος Γαζής, λόγιος καὶ γραμματικὸς τοῦ Καραϊσκάκη, γράφει τὸ 1847: «Ἡ Τουρκία, ἐκ δόγματος θρησκευτικοῦ ὀρμωμένη, τοὺς μὲν Τούρκους ἐμπόδιζεν ἀπὸ τὰ φῶτα τῆς [κοσμικῆς] παιδείας, τοὺς δὲ χριστιανοὺς ἄφηνε νὰ συσταίνουσι σχολεῖα».¹⁵

ς'— Ὁ Ἰωάννης Φιλῆμων, ἀγωνιστὴς τοῦ '21, δημοσιογράφος ἀργότερα καὶ ἱστορικός, γράφει τὸ 1834: «Εἰς τὴν ἀμάθειαν τῶν Τούρκων πρέπει νὰ ὁμολογήσῃ ὁ Ἕλλην καὶ τινα χάριν. Τοὺς διεκράτει αὕτη ἄλυσοδεμένους τρόπον τινὰ εἰς μίαν θέσιν, ἕνεκα τῆς ὁποίας ἠγνόουν ποῖα μέτρα ὠφέλου καὶ ποῖα ἔβλαπτον ἀναφορικῶς ὡς πρὸς τὸ πολιτικὸν των σύστημα. Οἱ στρηλατούμενοι οὗτοι ἀπὸ προσφορὰς χρημάτων, ἀπαξ διδομένων, ἢ καὶ ἀδύνατοι νὰ ἐκτιμῶσι τὰ ἀγαθὰ καὶ τὴν δύναμιν τῶν φώτων, ἐσυγχώρουν τὴν σύστασιν σχολείων μὲ πᾶσαν εὐκολίαν, μ' ὅσῃν δυσκολίαν κατεπείθοντο νὰ παραχωρήσωσι τὴν οἰκοδομὴν ἢ ἐπισκευὴν ναοῦ τινος».¹⁶

Οἱ μαρτυρίες ποὺ παρατέθηκαν παραπάνω εἶναι σαφεῖς καὶ ἀπερίφραστες. Δὲν περιέχουν οὔτε κἀν ὑπαινιγμὸν περὶ παρεμβάσεως τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν στὰ σχολικὰ πράγματα τῶν Ἑλλήνων. Ἰδιαιτέρα οἱ τρεῖς πρῶτες μαρτυρίες τοῦ ΙΣ' αἰ. ἀναιροῦν τὴν πρόσφατα ἐπινοημένη θεωρία ὅτι ναὶ μὲν ἐπισήμως —κατὰ τὰ παραχωρηθέντα στὴν Ἐκκλησία προνόμια— ἡ ἐκπαίδευση ἦταν ἐλεύθερη, στὴν πράξῃ ὅμως οἱ τοπικοὶ μπέηδες καὶ πασάδες αὐθαιρετοῦσαν ἀσύστολα καὶ ἀπαγόρευαν τὴ λειτουργία σχολείων, ἰδίως

13. Salomon Schweigger, *Ein neue Reyssbeschreibung*, Νυρεμβέργη 1608, σ. 22· ἡ μετὰφραση τοῦ παρατεθέντος χωρίου εἶναι τοῦ Ξ. Σιδερίδη, «Περὶ τινος ἀντιγράφου τοῦ Νομοκάνονος τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ», *ΕΦΣΚΠ* 30 (1908), 185.

14. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. 3, Λονδίνο 1835, σ. 388.

15. Γεώργιος Γαζής, *Λεξικὸν τῆς Ἐπαναστάσεως* (ἔκδ. Ἐτ. Ἡπειρωτικῶν Μελετῶν), Ἰωάννινα 1971, σ. 165.

16. Ἰωάννης Φιλῆμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας*, Ναυπλία 1834, σ. 60-61.

κατὰ τοὺς δύο πρώτους αἰῶνες τῆς Τουρκοκρατίας, ὅποτε οἱ συνθήκες ζωῆς τῶν ραγιαδῶν ἦσαν ἀφόρητες. Πράγματι ὑπάρχουν πάμπολλες ἱστορικές μαρτυρίες γιὰ ἀθαιρεσίες τῶν τοπικῶν ἀρχόντων, περιέργως ὅμως δὲν ὑπάρχει καμία πού νὰ σχετίζεται μὲ ἄρνηση ἰδρύσεως ἢ μὲ κλεισιμο σχολείων. Ἀντίθετα ὑπάρχει μία τουλάχιστον ἐκπληκτικὴ περίπτωση Τούρκων ἀξιωματοῦχων, περιλαμβανομένου καὶ τοῦ τοπικοῦ ἀγᾶ, πού συνεισφέρουν χρήματα γιὰ τὴν ἰδρυση ἑλληνικῶν σχολείων στὴν περιοχή τῆς Πρέβεζας. Τὴ γενναιοδωρία τῶν Τούρκων προυχόντων εἶχε προκαλέσει σχετικὸ κήρυγμα τοῦ Κοσμᾶ Αἰτωλοῦ τὸ 1779.¹⁷

Γ'—Ὅσο γιὰ τὶς ἀντίθετες μαρτυρίες (περὶ ἀπαγορεύσεως ἐκ μέρους τῶν Τούρκων τῆς λειτουργίας ἑλληνικῶν σχολείων) οὐσιαστικὰ εἶναι δύο: τοῦ λόγιου γιατροῦ Στέφανου Κανέλλου τὸ 1822, καὶ τοῦ λόγιου Φαναριώτῃ Ἰακώβου Ρίζου Νερούλοῦ τὸ 1827.

α'—Ὁ Κανέλλος, σὲ μακρὰ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Γερμανὸ φιλέλληνα Κάρολο Iken, γράφει: «Οἱ Τοῦρκοι ἐμπόδιζαν τὰ σχολεῖα αὐστηρότερα καὶ ἀπὸ τὰς ἐκκλησίας· τοῦτο καὶ ἄλλαι συγχρόνως αἰτίαι ἐβίαζαν τοὺς Γραικοὺς νὰ θεωροῦν τὴν θρησκείαν οὐσιωδῶς συνδεδεμένην μὲ τὰ γράμματα καὶ τὰ σχολεῖα, διὰ τοῦτο καὶ εἰς μεγάλας καὶ εἰς μικράς πόλεις οἱ Γραικοὶ ἐπροσπαθοῦσαν μὲ δόσιν χρημάτων καὶ μὲ διαφόρους τρόπους νὰ συστήνουν κοινὰ σχολεῖα κρυφίως».¹⁸ Ὁ Ἄλκιος Ἀγγέλου σχολιάζει ἐκτενῶς τὴ σκοπιμότητα καὶ τὰ κίνητρα τοῦ Κανέλλου, πού τὸν ὀδήγησαν στὶς ἀνωτέρω διαβεβαιώσεις. Ὅστος οὐ θὰ ἤθελα νὰ προσθέσω καὶ μερικὰ ἀκόμη σχόλια.

1. —Ἐφόσον οἱ Τοῦρκοι ἀξιωματοῦχοι, πού μποροῦσαν νὰ δώσουν (ἢ νὰ μὴ δώσουν) ἄδεια λειτουργίας σχολείου, ἐδωροδοκοῦντο καὶ ἐπέτρεπαν τελικὰ τὴν ἰδρυση σχολείου, πῶς τὸ σχολεῖο αὐτὸ λειτουργοῦσε κρυφίως, ἀφοῦ οἱ δωροδοκημένοι ἀρμόδιοι τὸ ἐγνώριζαν;
2. —Πῶς οἱ Γραικοὶ θεωροῦσαν «τὴν θρησκείαν οὐσιωδῶς συνδεδεμένην μὲ τὰ γράμματα καὶ τὰ σχολεῖα», ἀφοῦ ὁ Κανέλλος γράφει ὅτι ἀπὸ τοὺς μητροπολίτες «πολλὰ ὀλίγοι ἐφρόντισαν διὰ τὴν παιδείαν τοῦ ποιμνίου

17. Ἄρτεμις Ξανθοπούλου-Κυριακοῦ, *Ὁ Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλὸς καὶ οἱ Βενετοὶ (1777-1779). Τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς δράσεως του καὶ τὸ πρόβλημα τῶν Διδασκῶν* (ἐκδ. Πουρνάρα), Θεσσαλονίκη 1984, σ. 103-108.

18. Τὸ ἑλληνικὸ πρωτότυπο τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Κανέλλου πρὸς τὸν Iken ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Ἀνδρόνικο Δημητρακόπουλο, *Ἐπανορθώσεις σφαλμάτων παρατηρηθέντων ἐν τῇ Νεοελληνικῇ Φιλολογίᾳ τοῦ Κ. Σάβα*, Τεργέστη 1872, σ. 46-53· εἰδικότερα τὰ τέσσαρα χωρία πού παρατέθηκαν παραπάνω προέρχονται ἀπὸ τὶς σ. 46, 47, 49, 50.

των πολλοί μάλιστα και εμπόδιζαν την σύστασιν σχολείων διά να μη συγκαταβάλλουν και αυτοί χρήματα».

3. –Στην ίδια επιστολή ο Κανέλλος γράφει: «Πολλοί νέοι μας πτωχοί... έτρεχαν προθύμως εις όποιον σχολείον έμάνθαναν ότι είναι καλός δάσκαλος... Κατά δυστυχίαν όμως εις όλα σχεδόν τά σχολεία μας έδιδάσκετο μόνον ή παλαιά έλληνική χωρίς μέθοδον... Ή πρό πενήντα, 80 λοιπόν χρόνων άμάθεια του γένους μας δέν προέρχεται από την άνασθησίαν ή άδιαφορίαν μας εις την παιδείαν, άλλ' από την άθλίαν κατάστασιν τών σχολείων, άποτέλεσμα τής όλης καταστάσεως του έθνους».
- Έδω δέν γίνεται λόγος περι άπαγορεύσεως λειτουργίας σχολείων εκ μέρους τών τουρκικών αρχών. Άλλες ήσαν οι αίτίες τής «άθλίας καταστάσεως τών σχολείων», ή λόγια γλώσσα κ.λπ.

Είναι φανερό ότι ο Κανέλλος προχειρολογεί και αυτοσχεδιάζει. Το συναισθάνεται, φαίνεται, αυτό και ο ίδιος, αφού στην αρχή τής επιστολής του προς Iken γράφει: «Άλλ' έπειδή μ' έδωκες την άδειαν να σε γράψω ό,τι με έλθει εις τον νούν... θέλεις συγχωρήσει την άταξίαν και άτέλειαν τών όσων μέλλω να σε σημειώσω».

β' – Η μαρτυρία του Ίακώβου Ρίζου Νερουλου δημοσιεύθηκε στο βιβλίο του *Cours de littérature grecque moderne*, που εκδόθηκε στη Γενεύη (όπου ο Νερουλός διέμενε τότε) το 1827, δηλαδή δύο χρόνια μετά την έκδοση του βιβλίου του Iken, *Leucothea*, Λειψία 1825. Στο βιβλίο αυτό περιέχεται και ή επιστολή του Κανέλλου προς Iken σε γερμανική μετάφραση. Ήταν λοιπόν πολύ πιθανό ο Νερουλός να έ γνώριζε το βιβλίο του Iken, και να επηρεάσθηκε από τις απόψεις του Κανέλλου, αν και ο Νερουλός, ως άξιωματούχος Φαναριώτης, είχε καλή γνώση τών πραγμάτων τής καθ' ήμās Άνατολής. Παραθέτω άποσπάσματα που αναφέρονται στο θέμα μας (άπό μετάφραση του βιβλίου του Νερουλου στα έλληνικά το 1870):¹⁹

- I. –«Η θρησκευτική θεοβλάβεια και ή ύποπτος πολιτική τών Τούρκων, μάλιστα δέ κατά την εποχήν τών πρώτων χρόνων τής κατακτήσεως, εμπόδιζεν ισχυρώς την θρησκείαν και φιλολογίαν τών χριστιανών, μη κατατρέχουσα όμως πάντοτε αυτάς και άναφανδόν».
- II. –«Οί Τούρκοι άπηγόρευαν επί κεφαλική πονηή την οικόδομήν νέων εκκλησιών... εμπόδιζον δέ δια τής ατύτης αυστηρότητος και την καθίδρυσιν δημοσίων σχολείων».

19. Ίάκωβος Ρίζος Νερουλός, *Ίστορία τών γραμμάτων παρά τοίς νεωτέροις Έλλησι*, Άθήνα 1870. Τά χωρία που παρατίθενται προέρχονται κατά σειρά από τις σ. 63, 64, 65-66, 66-67, 67.

- III. — «Πραγματικῶς μὲν ἡ ἀνέγερσις δημοσίων σχολείων ἀπετρέπετο... ἀλλὰ πάντες οἱ πρόδομοι, εἴτε νάρθηκες τῶν ἐκκλησιῶν μετεσχηματίζοντο εἰς προκαταρκτικὰ σχολεῖα... Τὰ δὲ ἀνώτερα σχολεῖα τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς φιλολογίας ἠνοίγοντο μόνον ὡς δῆθεν σωφρονιστήρια, εἴτε φυλακαί. Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον ὁ διερμηνεὺς Παναγιωτάκης [Νικουσίος] καὶ ὁ διάδοχος αὐτοῦ Ἀλέξανδρος ὁ Μαυροκορδάτος κατάρθωσαν νὰ στερεώσωσι σχολεῖα ἐν πολλαῖς πόλεσι τῆς εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας καὶ τῆς μικρᾶς Ἀσίας».
- IV. — «Οἱ Τοῦρκοι φέρουσι εἰδός τι σεβασμοῦ πρὸς τοὺς παράφρονας καὶ τοὺς ἱερεῖς... Οὕτως ἀνεχόμενοι πάντα τὰ μοναστήρια παρεχώρουν εἰς αὐτὰ οὐ μόνον προνόμια, ἀλλὰ καὶ ἐλέη μάλιστα. Κατὰ συνέπειαν τὰ πλεῖστα τῶν μοναστηρίων μεταβαλλόμενα εἰς σχολεῖα, ἀπέβαινον ἄσυλον ἀπαρβίαστον τῶν ἐπιστημῶν καὶ γραμμάτων, κατὰ παράδοξον δὲ σύμπτωσιν... ἐσπουδάζοντο οἱ συγγραφεῖς τῆς ἀρχαιότητος ἐν τοῖς τόποις, ὅπου μάλιστα παρὰ τῶν μοναχῶν περιεφρονοῦντο καὶ κατεδιώκοντο».
- V. — «Μόνον ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Σουλτάν Σελίμ Γ' [1789-1807] οὐ μόνον τὰ σχολεῖα, ἀλλὰ καὶ τὰ λύκεια, ὡς τὰ τῶν Κυδωνιῶν, τῆς Σμύρνης, τῆς Χίου καὶ τῆς Ξηρᾶς Κρήνης (Κουρού Τσεσμε) στερεώθησαν παρὰ τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως».
- VI. — [Ὁ πρίγκιψ Δημήτριος Μουρούζης] «διωρίσθη δι' αὐτογράφου διαταγῆς τοῦ Σουλτάν Σελίμ γενικὸς διευθυντῆς τῶν ἐλληνικῶν σχολείων καὶ νοσοκομείων. Ὅθεν ἔκτοτε αἱ βελτιώσεις ἐπληθύνθησαν, ἡ δὲ δημόσιος διδασκαλία, ἐπισήμως προστατευομένη, προώδευσε πολὺ ἐν Ἑλλάδι».

Εἶναι προφανὲς ὅτι οἱ παραπάνω μαρτυρίες τοῦ Νερούλου εἶναι ἀντιφατικές καὶ μᾶλλον σύγχυση ἐπιφέρουν στὸν ἀναγνώστη. Ἀπὸ τῆ μιᾶ οἱ τουρκικὲς ἀρχές (ἐμπόδιζον ἰσχυρῶς τὴν θρησκείαν καὶ τὴν φιλολογίαν τῶν χριστιανῶν), ἀλλὰ πάντως δὲν τίς «κατέτρεχαν ἀναφανδόν». Οἱ Τοῦρκοι «ἀπηγόρευαν ἐπὶ κεφαλικῇ ποινῇ... τὴν καθίδρυσιν δημοσίων σχολείων». Ἀλλὰ τότε πῶς ἐξηγεῖται ἡ λειτουργία φημισμένων σχολείων, ὅπως (ἐκτὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως) στὰ Ἰωάννινα, ἰδρυμένο τὸ 1647, ἄλλο τὸ 1671, ἄλλο τὸ 1742, στὴν Ἀθήνα τὸ 1647, ἄλλο τὸ 1716, στὴ Χίο τὸ 1666, στὴν Ἄρτα τὸ 1669, στὴν Τραπεζοῦντα τὸ 1682, στὴν Καστοριά τὸ 1708 καὶ δεκάδες ἄλλα; Ὅλα αὐτὰ τὰ ἀνώτερα σχολεῖα ἰδρύθησαν — γιὰ νὰ σώσουν οἱ ἰδρυτὲς τὸ κεφάλι τους — ὡς δῆθεν «σωφρονιστήρια, εἴτε φυλακαί»; Καὶ οἱ Τοῦρκοι θὰ ὑποπτεύονταν τὸ σχολεῖο, ἀλλὰ ὄχι μιὰ φυλακή, στὴν ὁποία μπαινόβγαιναν ἑκατοντάδες μαθητὲς ὅλη τὴν ἡμέρα; Ὅτι δὲ ὁ Παναγιωτάκης Νικουσίος

και ο 'Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος με αυτόν ή άλλο τρόπο ίδρυσαν σχολεία είναι έντελώς άμαρτυρο. 'Αντιφατικές επίσης είναι οι πληροφορίες ότι οι Τοῦρκοι άπαγόρευαν (έπι κεφαλική ποινή) τήν ίδρυση εκκλησιών αλλά πάντως τὰ μοναστήρια αποτελοῦσαν (άσυλον άπαρραβίαστον τῶν έπιστημῶν και γραμμάτων), όπου μάλιστα έδιδάσκοντο οι άρχαίοι 'Ελληνες συγγραφείς, οι όποιοι όμως κατά τὰ άλλα (περιεφρονοῦντο και κατεδιώκοντο) από τους μοναχούς. 'Ο Σουλτάν Σελίμ Γ' ήταν πράγματι μεταρρυθμιστής, αλλά πάντως τὰ τρία πρώτα από τὰ τέσσερα (λύκεια) που σημειώνει ο Νερουλός είχαν ιδρυθῆ αρκετά χρόνια πριν από τή βασιλεία του Σελίμ.

Το βιβλίο του Νερουλού είναι γραμμένο από άνθρωπο άπαράσκειο για τέτοιο έργο. Κύριος σκοπός του ήταν να εξάρει τον ρόλο τῆς παραδοσιακῆς ήγέσιας ('Εκκλησίας και ιδίως τῶν Φαναριωτῶν) στον ιστορικό βίο του Γένους, γενικεύοντας, υπερβάλλοντας ή και άκόμη έπινοώντας άνυπαρκτα (γεγονότα).

"Όστε ο θρύλος του «Κρυφού Σχολειού» δέν υπῆρξε λαϊκός κατά τή γένεσή του ήταν σκόπιμο έπινόημα λογίων τῶν χρόνων τῆς 'Επαναστάσεως, αλλά γνώρισε μεγάλη δημοτικότητα άργότερα χάρη στο κλίμα του ένθουσιασμοῦ και τῆς έθνικῆς εξάρσεως, που χαρακτηρίζει τον ΙΘ' αϊ., αλλά και χάρη στη γοητεία του μύθου.

Δέν συζητῶ τις άλλες δῆθεν μαρτυρίες, που παρατίθενται στις μελέτες που σημειώθηκαν παραπάνω, γιατί πρόκειται άπλῶς για γνώμες και άπόψεις έπι του θέματος άρμοδίων και μη λογίων του δεύτερου μισοῦ του ΙΘ' και Κ' αϊ. 'Η άύθεντική ιστορική μαρτυρία όμως προϋποθέτει άυτοψία, άυτηχοΐα (έστω και σχετική) και πάντως συγχρονία προς τὰ μαρτυρούμενα γεγονότα.

Δ' – "Όλοι σχεδόν οι ιστορικοί τῆς έλληνικῆς εκπαιδέσεως κατά τήν Τουρκοκρατία θεωροῦν ιστορικό σταθμό τήν πατριαρχική σύνοδο του 1593, που επικύρωσε τήν ίδρυση του πατριαρχείου Μόσχας το 1589. Στον συνοδικό τόμο που συντάχθηκε τότε γράφονται μεταξύ άλλων: «'Όρισεν ή άγία σύνοδος έκαστον έπίσκοπον έν τῆ έαυτοῦ παροικία φροντίδα και δαπάνην τήν δυναμένην ποιείν, ώστε τὰ θεΐα και ιερά γράμματα δύνασθαι διδάσκεσθαι· βοηθεΐν δέ κατά δύναμιν τοῖς έθέλουσι διδάσκειν και τοῖς μαθεῖν προαιρουμένοις, εάν τῶν έπιτηδείων χρείαν έχωσι».²⁰

Και είναι μεν άμφίβολο άν ή άπόφαση αὐτή είχε κάποιο πρακτικό άπο-

20. Το συνοδικό πρακτικό του 1593 εκδόθηκε από τον Κ. Σάθα, *Βιογραφικόν σχεδίασμα περί του πατριάρχου 'Ιερεμίου Β' (1572-1594)*, 'Αθήνα 1870, σ. 82-92· ή παράγραφος Ζ' περί σχολείων στή σ. 91.

τέλεσμα,²¹ τὸ γεγονός ὅμως ὅτι ἡ πατριαρχικὴ σύνοδος γιὰ πρώτη φορά ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὴν παιδεία τοῦ Γένους εἶναι σημαντικό. Εἶχε βέβαια προηγηθῆ ἡ ἴδρυση τοῦ πρώτου πατριαρχικοῦ σχολείου τὸ 1556, ἀλλ' αὐτὸ ὀφειλόταν στὴν προσωπικὴ πρωτοβουλία τοῦ πατριάρχη Ἰωάσαφ Β', τοῦ λεγομένου Μεγαλοπρεποῦς.²²

Εἶναι ἀκόμη ἀξιοσημεῖωτο ὅτι στὴν παράγραφο περὶ ἰδρύσεως ὅχι ἐνὸς ἀλλὰ δεκάδων σχολείων δὲν ἐκφράζεται καμία ἀνησυχία γιὰ τὸ ἂν οἱ τουρκικὲς ἀρχές θὰ ἐνέκριναν τὴν σύσταση τῶν σχολείων αὐτῶν. Προφανῶς γιὰτὶ δὲν ὑπῆρχε λόγος ἀνησυχίας.

Ἀξίζει ἀκόμη νὰ διευκρινισθῆ ὅτι τόσο τὸ ἄρθρο περὶ σχολείων, ὅσο καὶ ἡ ὅλη ἀπόφαση τῆς συνόδου γράφτηκε ἀπὸ τὸν Μελέτιο Πηγᾶ, πατριάρχη Ἀλεξανδρείας τότε, δραστήριο μέλος τῆς συνόδου καὶ προφανῶς εἰσηγητὴ τῆς περὶ ἰδρύσεως σχολείων παραγράφου. Σὲ ἐπιστολὴ του (τοῦ 1597) πρὸς τὸν νέο τσάρο Θεόδωρο Α' γράφει: «...καὶ φθάσαντες εἰς Κωνσταντινούπολιν συνεκροτήσαμεν σύνοδον ὑπερτελῆ ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ Βλάτου... καὶ μονώτατος συνέθηκα τὸν τόμον ἐκεῖνον, ἐν ᾧ στερεοῦται ὁ θρόνος ὁ πατριαρχικὸς τῆς ὀρθοδόξου βασιλείας σου...».²³

Συντάσσοντας τὸ ἄρθρο ἐκεῖνο περὶ σχολείων ὁ Πηγᾶς, σπουδασμένος στὴν Ἰταλία, εἶχε ἀσφαλῶς ὑπόψη του τὰ λεγόμενα «Ἐπισκοπικὰ Σχολεῖα» τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, τὰ ὁποῖα ἦσαν προσαρτημένα στὶς ἐπισκοπὲς καὶ ἐπιδοτοῦνταν (δάσκαλοι καὶ μαθητές) ἀπὸ τὸν τοπικὸ ἐπίσκοπο.²⁴

Ε' – Εἶναι πασίγνωστο τὸ παιδικὸ τραγουδάκι «Φεγγαράκι μου λαμπρὸ...». Ὁ Claude Fauriel (1824) δὲν τὸ περιέλαβε στὴ συλλογὴ του, δημοσιεύει ὅμως ἓνα ἄλλο τραγούδι, μὲ ἐντελῶς διαφοροτικὴ ὑπόθεση, ποὺ ἀρχίζει καὶ

21. Μ. Ι. Γεδεών, *Ἱστορία τῶν τοῦ Χριστοῦ πενήτων*, Ἀθήνα 1939, σ. 182: «Ἀγνοῶ τίνα φροντίδα κατέβαλον οἱ κληρικοὶ — ἐξαιρουμένων τῶν μοναστηριακῶν — περὶ συστάσεως καὶ συντηρήσεως σχολείων ἐλληνικῶν τῆς ἐγκυκλίου λεγομένης παιδείσεως ἀπανταχοῦ τῆς Ἀνατολῆς, ὅχι γραμματοδιδασκαλείων» σ. 190: «Ὀλίγιστοι τούτων [τῶν ἀρχιερέων], ὀλιγιστότατοι ἐσκέφθησαν “φροντίδα τὴν δυναμένην καὶ δαπάνην ποιεῖν” ὑπὲρ ἰδρύσεως καὶ συντηρήσεως σχολείων».

22. Γιὰ τὸ πρῶτο μετὰ τὴν Ἀλωση πατριαρχικὸ σχολεῖο βλ. συνοπτικὸ ἄρθρο μου στὴν *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* (τῆς Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν), τ. 10 (1974), σ. 372-373. Θὰ ἐπανέλθω ἐκτενέστερα στὸ θέμα προσεχῶς.

23. Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Μελετίου Πηγᾶ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν W. Regal, *Analecta Byzantinorussica*, Πετρούπολη 1891-1898, σ. 108-111.

24. F. B. Artz, *The Mind of the Middle Ages, A.D. 200-1500* (ἐκδ. Α. Α. Knopf), Νέα Ὑόρκη 1954, σ. 305-308.

αυτό με τους στίχους «Φεγγαράκι μου λαμπρόν / φέγγε και περπάτειγε...». Όπως τὸ ξέρουμε σήμερα τὸ ποίημα δημοσιεύθηκε γιὰ πρώτη φορά ἀπὸ τὸν D. Sanders τὸ 1844 καὶ ἀργότερα ἀπὸ τὸν A. Passow (1860) καὶ πολλοὺς ἄλλους. Τὸ ποίημα αὐτὸ ὁ Sanders τὸ θεωρεῖ ἀπλῶς ὡς παιδικὸ τραγούδι, ὁ Passow ὡς νανούρισμα.²⁵ Κι ὅμως τὸ τραγουδάκι αὐτὸ πολὺ νωρὶς συσχετίστηκε μετὰ τὸν θρύλο τοῦ «Κρυφοῦ Σχολειοῦ». Γιὰ πρώτη φορά συναντῶ τὸν συσχετισμὸ αὐτὸ τὸ 1855 σὲ μελέτη τοῦ λογίου Γρ. Γ. Παπαδοπούλου: «[Οἱ μαθητὲς] τὴν νύκτα ἐξερχόμενοι λάθρα μετέβαινον εἰς τὸν διδάσκαλον, λέγοντες τὸ γνωστὸν ἀσμάτιον “Φεγγαράκι μου λαμπρόν”...».²⁶

Κι ὅμως στὸ ποίημα αὐτὸ λέγεται μὲν ὅτι οἱ μαθητὲς ἐπήγαιναν σὲ κάποιον νυκτερινὸ σχολεῖο, ἀλλὰ ὄχι κατ’ ἀνάγκη κρυφὸ. Ξέρουμε ὅτι οἱ δάσκαλοι ἢ παπα-δάσκαλοι τῆς ἐποχῆς ἔκαναν μαθήματα ὅποτε εὐκαιροῦσαν ἀπὸ τὶς ἀσχολίες τους, ἐνδεχομένως καὶ τὴ νύκτα. Εἶναι πάντως μᾶλλον μάταιο νὰ ἀναζητᾶ κανεὶς λογικὲς ἐρμηνεῖες σὲ λαϊκὰ δημιουργήματα. Ἀς σημειωθῆ ἀκόμη ὅτι παρὰ τὴν πανελλήνια ἀποδοχὴ τοῦ συσχετισμοῦ τοῦ ποιήματος μετὰ τὸν θρύλο τοῦ «Κρυφοῦ Σχολειοῦ», ὁ Γύζης, ὅταν ζωγράφιζε τὸν πίνακα τὸ «Κρυφὸ Σχολεῖο», δὲν γνώριζε τὸν συσχετισμὸ αὐτό. Συγκεκριμένα, σὲ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν πεθερὸ του ὁ Γύζης περιγράφει τὸν πίνακα ποὺ ζωγράφιζε τότε («Τὸ Κρυφὸ Σχολεῖο», 1886) καὶ μεταξὺ ἄλλων γράφει: «...ἠθέλησα νὰ παραστήσω μυστηριώδη πρᾶξιν εἰς σκοτεινὸν ὑπόγειον μόνον διὰ μιᾶς ἀκτίνος ἡλίου εἰσερχομένης ἐντὸς...».²⁷ Ὡστε τὸ ἀμυδρὸ φῶς ποὺ μπαίνει ἀπὸ τὸ παράθυρο δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ «φεγγαράκι» τὸ «λαμπρόν» ἀλλ’ ἀπὸ τὸν ἥλιο. Ἐν τούτοις ὁ Βλαχογιάννης, ποὺ, ὅπως σημειώθηκε ἤδη, ἀρνεῖται τὴν ἱστορικὴ ὑπαρξὴ τοῦ «Κρυφοῦ Σχολειοῦ», θεωρεῖ ὅτι ἡ μόνη μαρτυρία ὑπάρξεώς του εἶναι τὸ τραγουδάκι «Φεγγαράκι μου λαμπρόν».²⁸

ς’ – Ὁ Νικόλαος Γύζης φιλοτέχνησε τὸν πίνακα, ποὺ ἐν τέλει πῆρε τὸν τίτλο «Τὸ Κρυφὸ Σχολεῖο», στὸ Μόναχο τὸ 1885-1886. Μετὰ τὸν πίνακα αὐτόν, ὅπως

25. Γιὰ τὸ ποίημα, τὶς παραλλαγές, τὶς ἐκδόσεις του καὶ σχετικὰ σχόλια βλ. Ἀλέξης Πολίτης, «Φεγγαράκι μου λαμπρό. Ἀπόπειρα γιὰ ἓνα μικρὸ σχεδιάσμα τῆς πρώτης φάσης τῆς ἱστορικῆς διαδρομῆς τοῦ μύθου τοῦ “Κρυφοῦ Σχολειοῦ”», στὸ βιβλίο τοῦ ἴδιου, *Τὸ μυθολογικὸ κενό. Δοκίμια καὶ σχόλια γιὰ τὴν ἱστορία, τὴν φιλολογία, τὴν ἀνθρωπολογία καὶ ἄλλα* (ἐκδ. Πόλις), Ἀθήνα 2000, σ. 25-39.

26. Γρ. Γ. Παπαδόπουλος, «Περὶ τῶν προγενεστέρων ἐλληνικῶν σχολείων», *Πανδώρα* 5 (1.1.1855), 450-451.

27. *Ἐπιστολαὶ Νικολάου Γύζη*, ἐπιμελεῖα Γ. Δροσίνη καὶ Λάμπρου Γ. Κορομηλᾶ, Ἀθήνα 1953, σ. 138-139.

28. Βλαχογιάννης, *ὅ.π.*, σ. 678.

γράφει ο Γύζης στον πεθερό του το 1886, «εσκέφθην να παραστήσω την εποχὴν ἐκείνην τῆς Ἑλλάδος, ὅτε ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἦσαν αὐστηρῶς ἀπηγορευμένα τὰ σχολεῖα καὶ μόνον ἐν κρυπτῷ ἐξετελοῦντο...».²⁹ Εἶναι προφανές ὅτι θέλησε νὰ παραστήσει ζωγραφικὰ τὸν θρύλο τοῦ «Κρυφοῦ Σχολείου». Σὲ φωτογραφία ποὺ ἔστειλε στὸν ζωγράφου Νικηφόρου Λύτρα τὸ 1886, σημειώνει ἰδιοχείρως στὸ ἀριστερὸ περιθώριον τὸν τίτλον τοῦ πίνακα: «Σχολεῖον κρυπτόν».³⁰ Παραδόξως, ὅταν τὸν ἐκθέτει στὴν Ἀθήνα τὸ 1888, ὁ πίνακας ἔχει τίτλον «Ἑλληνικὸν σχολεῖον ἐν καιρῷ δουλείας».³¹ Ὁ πίνακας δημοσιεύθηκε ἐντύπως γιὰ πρώτη φορά στὸ περιοδικὸ τοῦ Γ. Δροσίνης *Ἐθνικὴ Ἀγωγή*, στὴν πρώτη σελίδα τοῦ τεύχους τῆς 1ης Ἰανουαρίου 1899. Στὸ ἐπάνω μισὸ τῆς σελίδας ὁ πίνακας (τῆς φωτογραφίας πρὸς Λύτρα) καὶ στὴ μέση ὁ τίτλος ΤΟ ΚΡΥΦΟ ΣΧΟΛΕΙΟ, καὶ ἀπὸ κάτω, μὲ μικρὰ γράμματα: «Εἰκὼν Ν. Γύζη». Εὐθὺς κατόπιν, στὸ κάτω μισὸ τῆς σελίδας, τὸ γνωστὸ ποίημα τοῦ Ἰωάννη Πολέμη, χωρὶς ἰδιαιτέρον τίτλον. Προφανῶς ὁ τίτλος («Τὸ Κρυφὸ Σχολεῖον») στὴ μέση τῆς σελίδας ἀναφερόταν καὶ στὸ ποίημα. Ἐξ ἄλλου ὁ Πολέμης τὸν ἐπόμενον χρόνον (1900) περιέλαβε καὶ τὸ ποίημα αὐτὸ μὲ τίτλον «Κρυφὸ Σχολεῖον» (καὶ σὲ παρένθεση τὴν ἔνδειξη: «κάτωθι εἰκόνας τοῦ Γύζη») στὴν ποιητικὴ συλλογὴ του *Ἀλφαστρα*. Ὁ ἴδιος πίνακας τοῦ Γύζη, μὲ τίτλον καὶ πάλιν «Τὸ Κρυφὸ Σχολεῖον», δημοσιεύθηκε στὸ περιοδικὸ *Παναθηναϊκὰ Α'* (1900-1901), 417, σὲ τεύχος ἀφιερωμένον στὸν Γύζη («ἐπὶ τῷ θανάτῳ του»).³² Εἶναι ἀξίωση-

29. *Ἐπιστολαὶ Ν. Γύζη*, ὅ.π.

30. Μαρίνος Καλλιγᾶς, Νικόλαος Γύζης. *Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του* (ἔκδ. ΜΙΕΤ), Ἀθήνα 1981, εἰκόνα 23. Ἡ φωτογραφία φυλάσσεται στὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἐθνικῆς Πινακοθήκης.

31. Βλ. Δ' Ὀλυμπιάς 1888. *Κατάλογος ἐκθετῶν* (ἔκδ. Ἐστίας), Ἀθήνα 1888, σ. 114, ἀρ. 60. Βλ. καὶ Ἡλίας Μυκονιάτης, «Τὸ καλλιτεχνικὸ τμήμα τῶν “Ὀλυμπίων” στὴν Ἀθήνα τοῦ 19ου αἰῶνα», *Ἐγνατία* (Ἐπετηρίδα τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τοῦ Α.Π.Θ.), 3 (1991-1992), Θεσσαλονίκη 1994, σ. 105 καὶ 125.

32. Τὸν ἴδιον χρόνον στὸ περιοδικὸ *Παναθηναϊκὰ Α'*, τχ. 6 (Αὐγούστου 1901), στὸ τελευταῖο ἐσώφυλλον, ἀγγέλλεται ὅτι τὸ περιοδικὸ ἐτύπωσε χάριν τῶν συνδρομητῶν του, σὲ πολυτελὲς χαρτὶ καὶ σχῆμα μέγα τὸν πίνακα «Τὸ Κρυφὸ Σχολεῖον» τοῦ Γύζη (ποὺ τότε ἀνῆκε στὸν «διαπρεπῆ φιλότεχνον» Παντιὰ Ράλλη). Ἀντίτυπο τῆς χάρτινης αὐτῆς εἰκόνας φαίνεται ὅτι δὲν ἔχει διασωθῆ: πρόκειται μᾶλλον γιὰ τὴν εἰκόνα ποὺ εἶχε ἦδη δημοσιευθῆ στὰ περιοδικὰ *Ἐθνικὴ Ἀγωγή* καὶ *Παναθηναϊκὰ*. Εἶναι πάντως καὶ αὐτὸ μὴ ἔνδειξη τῆς μεγάλης δημοτικότητος ποὺ ἀπέκτησε ὁ πίνακας τοῦ Γύζη μέσα σὲ τρία χρόνια. Ἀξίζει ἀκόμη νὰ σημειωθῆ ὅτι ὁ θρύλος τοῦ «Κρυφοῦ Σχολείου» ἐκέρδισε τὴ συμπάθειαν τῶν δημοτικιστῶν τῆς ἐποχῆς. Π.χ. ἡ *Γαλάτεια Καζαντζάκη* («Τὶ διαβάζουν τὰ παιδιὰ μας»), *Δελτίο τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου*, 1913, σ. 223) ἐπικρίνει τὴ *Διάπλαση τῶν Παιδῶν*, ἐπειδὴ ἀπὸ τὰ περιεχόμενά της ἀπουσιάζει («ἡ ἔθνικὴ ἰδέα»): «Δὲν ξέρονται οἱ μικροὶ ἀναγκῶστες τῆς Διάπλασης γιὰ τὸ παιδομαζέωμα... δὲν ξέρονται γιὰ τὸ Κρυφὸ Σχολεῖον...».

ΕΤΟΣ Β'—1899

+ ΑΡ. 1 +

1 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ

ΕΘΝΙΚΗ ΑΓΩΓΗ

ΤΟ ΚΡΥΦΟ ΣΧΟΛΕΙΟ

— Εικὼν Ν. Γύζη —

Ἄπ' ἔξω μαυροφόρ' ἀπειλασιά,
πικρῆς σκλαβιάς χειροπιαστὸ σκοτάδι·
καὶ μέσα ἔτ' ἠθολόκτιστη ἐκκλησιά —
ἔτ' ἠν ἐκκλησιά ποῦ παίρνει κάθε βράδυ
τὴν ὄψιν τοῦ σχολείου —
τὸ φοβισμένο φῶς τοῦ κανδήλιου
τρεμάμενο τὰ ὄνειρα ἀναδέυει
καὶ γύρω τὰ σκλαδόπουλα μαζεύει.

Ἐκεῖ καταδιωγμένη κατοικεῖ
τοῦ σκλάβου ἡ ἄλυτοδετη πατρίδα·
βραχνὰ ὁ παππᾶς ὁ δάσκαλος ἐκεῖ
θεριεύει τὴν ἀποσταμένη ἐλπίδα
μὲ λόγια μαγικά·
ἐκεῖ ἡ ψυχὴ πικρότερο ἄγροικᾶ
τὸν πόνο τῆς σκλαβιάς τῆς, ἐκεῖ βλέπει
τί ἔχασε, τί ἔχει, τί τῆς πρέπει.

Κι' ἀπ' τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ψηλά,
ποῦ ἐβούθανε τὰ στόματα τῶν πλάνων
καὶ ρίχνει καὶ συντρίβει καὶ κυλᾶ
ἔτ' ἠν ἄδυσσο τοὺς θρόνους τῶν τυράννων,
κι' ἀπὸ τῆ σιγαλιᾶ
ποῦ δένει ἔτ' ἠν λιμεὶ πνιγμοῦ θηλειᾶ,
κι' ἀπ' τῶν προγόνων τάρταρα βιβλία,
ποῦ δείχνουν τὰ πνιγάρια μεγαλεία,

Ἔνας ψαλμὸς ἀκούγεται βαθὺς
σὲ μελωδίαίς ἐνὸς κόσμου ἄλλου
κι' ἀνατριχιάζει ἀκούοντας καθεὶς
προφητικὰ τὰ λόγια τοῦ δασκάλου
μὲ μὴ φωνὴ βαρειά·
«Μὴ σκιάζεσθε ἔτ' ἠν σκότη! Ἡ λευθεριά
σὴν τῆς αὐγῆς τὸ φεγγαρόλο ἄστει
τῆς νύκτας τὸ ξημέρωμα θά φέρῃ.»

IOANNES POEEMBE

1899 — 1

μειώτο ότι ο πίνακας τῆς φωτογραφίας πρὸς Λύτρα, ὅσο καὶ τῶν δύο πρώτων ἐντύπων δημοσιεύσεων του στὰ περιοδικὰ ποὺ σημειώθηκαν παραπάνω, διαφέρει ἀπὸ τὸ «Κρυφὸ Σχολεῖο» τοῦ Γύζη ποὺ γνωρίζουμε ὅλοι σήμερα. Οἱ διαφορὲς συνίστανται σὲ ὀρισμένες λεπτομέρειες καὶ κυρίως στὴ (διαφορετικὴ) θέση τῆς ὑπογραφῆς: N. Gysis. Τὸ πρόβλημα πρέπει νὰ τὸ λύσουν οἱ ἱστορικοὶ τῆς τέχνης.³³

Τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ μᾶς ἐδῶ εἶναι ὅτι γιὰ πρώτη φορὰ ἐμφανίζεται ὁ ὄρος «Κρυφὸ Σχολεῖο». Ποιὸς ἀπλοποίησε τὸν λογιωτατίστικο ὄρο «Σχολεῖον κρυπτόν» τοῦ Γύζη στὸν δημοτικότερο καὶ πιὸ ὑποβλητικὸ «Κρυφὸ Σχολεῖο»; Πιθανῶς ὁ ἐκδότης τοῦ περιοδικοῦ Γ. Δροσίνης, πιθανῶς ὁ συντάκτης τοῦ ποιήματος Ι. Πολέμης. Τὸ σημαντικότερο εἶναι πάντως ὅτι ὁ ὄρος «Κρυφὸ Σχολεῖο» ἀπέκτησε χρονολογία γεννήσεως: 1899.³⁴ Ἐπομένως τὰ δεκάδες τοπωνύμια (ἢ δῆθεν τοπωνύμια) «Κρυφὸ Σχολεῖο», ποὺ χρησιμοποιήθηκαν κατὰ κόρον ὡς ἀδιάσειστες μαρτυρίες ὑπὲρ τῆς ἱστορικότητας τοῦ «Κρυφοῦ Σχολεῖου»,³⁵ εἶναι μεταγενέστερα τοῦ 1899.

Συμπέρασμα: Τὸ «Κρυφὸ Σχολεῖο» μπορεῖ νὰ γίνεи δεκτὸ ὄχι ὡς ἱστορικὴ πραγματικότητα, ἀλλὰ ὡς δραματοποιημένος συμβολισμὸς τῶν δυσμενῶν συνθηκῶν ὑπὸ τις ὁποῖες λειτούργησαν τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα κατὰ τὴν Τουρκοκρατία.

X. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ

33. Βλ. Ἐφροδίτη Κούρια, *Τὸ παιδί στὴ νεοελληνικὴ τέχνη, 1833-1922*, (ἔκδ. Δωδώνη), Ἀθήνα – Γιάννενα 1985, σ. 46, σημ. 54. Κωνσταντῖνος Διδασκάλου, *Genre- und allegorische Malerei von Nikolaus Gysis*, Μόναχο 1991, σ. 63-66.

34. Τὸ θρυλικὸ Κρυφὸ Σχολεῖο, ἀπὸ τὸ 1822 ὡς τὸ 1899, δηλώνοταν περιφραστικὰ: Κανέλλος (1822): «...κοινὰ σχολεῖα κρυφίως». Γ. Μαυροκορδάτος (1849): «...ἡ νεολαία ἐδιδάσκειτο λαθραίως ἐν ὑπογείοις καὶ ἐν ταῖς ὀπαῖς τῆς γῆς». Φ. Ἰωάννου (1850): «Σχολεῖα ταπεινά... κρυπτόμενα πολλάκις ἀπὸ τῶν ὀφθαλμῶν τῶν κρατούντων, ἐν τόποις δυσβάτοις». Κ. Φρεαρίτης (1863): «ἀφανῆ καταγώγια... σκοτεινὰ κρύπται». Γ. Χασιώτης (1874): «... ἀφανὲς οἴκημα καὶ εὐτελές, περιδεῶς κλειόμενον καὶ ἀνοιγόμενον». Ν. Δραγούμης (1874): «σχολεῖον ἐν παραβύστῳ τινὶ γωνίᾳ». (Τὰ χωρία ποὺ παρατίθενται προέρχονται ἀπὸ εὐρύτερα ἀποσπάσματα λόγων ποὺ δημοσιεύει ὁ Ἀγγέλου, ὁ.π., σ. 30, 32, 43, 47.)

35. Δεκάδες (μικρο)τοπωνύμια «Κρυφὸ Σχολεῖο» σημειώνονται στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, γιὰ κανένα ἄλλο ἀπὸ αὐτὰ δὲν ὑπάρχουν ἔστω ἀτελεῖ στοιχεῖα ποὺ νὰ ἐπιτρέπουν τὴ χρονολόγησή τους πρὶν ἀπὸ τὸ 1899· βλ. π.χ. Γριτσόπουλος, «Ὀλίγα περὶ Κρυφοῦ Σχολεῖου», ὁ.π., σ. 401-402. Χατζηφώτης, ὁ.π., σ. 22-23. Γιαννικόπουλος, ὁ.π., σ. 100-101. Χρονόπουλος, ὁ.π., σ. 73-76. Ἐπιτροπὴ Ἑθνικῆς Κληρονομιάς, *Τὸ Κρυφὸ Σχολεῖο*, ὁ.π., σ. 13.

ΔΙΟΡΘΩΣΗ

Τῆ «μαρτυρία» τοῦ Στέφανου Κανέλλου (1822) ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἀπαγόρευαν τὴ λειτουργία ἐλληνικῶν σχολείων ἐγνώριζε καὶ χρησιμοποίησε, πρὶν ἀπὸ τὸν Ἄλκη Ἀγγέλου, ὁ Ἀλέξης Πολίτης. Ἐγνώριζε ἐπίσης καὶ παραθέτει, πρὶν ἀπὸ ἐμένα, τὴν ἀνάλογη «μαρτυρία» τοῦ Ρίζου Νερούλου (1827). Βλ. Ἀλέξη Πολίτη, «Φεγγαράκι μου λαμπρὸ...», ἐφ. *Αὐγή*, 25 Μαρτίου 1994, τώρα σὲ ἀναθεωρημένη ἔκδοση στὸ βιβλίο τοῦ ἴδιου, *Τὸ μυθολογικὸ κενό...*, ὅ.π., σ. 26-28 (βλ. παραπάνω σημ. 25).

X.F.H.